

Teleki Domokos és a jénai Természetvizsgáló Társaság

Domokos Teleki and the Natural History Society in Jena

Dr. VICZIÁN István

Debreceni Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék,
H-4032 Debrecen Egyetem tér 1. viczianif@gmail.com

Abstract

The young Hungarian count Domokos TELEKI visited Jena University in 1795, during his journey in Saxony. He met Professor BATSCH, founder and president of the Natural History Society. Immediately after his visit, TELEKI was elected as an honorary member of the society. In response, he donated minerals to the society. The samples arrived at Jena after some troubles, being first delivered to the court of the Duke of Coburg. The letters of Professor BATSCH to Domokos TELEKI were preserved in the Teleki Library, Marosvásárhely (Târgu Mureş).

Összefoglaló

A fiatal gróf TELEKI Domokos szászországi útja során 1795-ben meglátogatta a jénai egyetemet. Itt találkozott BATSCH professzorral, a Természetvizsgáló Társaság megalapítójával és elnökével. Közvetlenül a látogatása után a társaság tiszteleti taggá választotta TELEKIT. Ő válaszul ásványokat adományozott a társaságnak. A példányok először a coburgi hercegi udvarhoz kerültek, de kisebb bonyodalmak után kiadták őket a társaságnak. BATSCH professzor TELEKI Domokoshoz írott leveleit a marosvásárhelyi Teleki Téma őrzi.

Kulcsszavak

TELEKI Domokos, August BATSCH, Jena, Naturforschende Gesellschaft, ásványgyűjtés

Bevezetés

TELEKI Domokost úgy ismerjük, mint az 1797-ben alapított jénai Ásványtani Társaság első elnökét. Életéről és munkásságáról számos közlemény született. A hozzá Németországból írt leveleket, amelyek a marosvásárhelyi Teleki Tékában maradtak fenn, kivonatosan német eredetiben és angol fordításban VICZIÁN [2010] ismertette. Ezek egy részét, amelyek a jénai Ásványtani Társaságra vonatkoznak, VICZIÁN [2013] közölte magyar nyelven. Ezekben a munkákban található a TELEKI Domokosra vonatkozó részletes bibliográfia is. Kevésbé ismert, hogy TELEKI Domokos előzőleg már 1795 óta a jénai Természetvizsgáló Társaságnak (*Naturforschende Gesellschaft*) is tiszteleti tagja volt. Erről a társaság elnöke, BATSCH professzor 3 leveléből értesülünk. Ezek közül kettőt már VICZIÁN [2010] angol nyelven ismertetett, de a harmadik, időben a legkorábbi levelet és az ahhoz csatolt diploma szövegét eddig még nem közölték. Kéziratát 2013-ban LÁZOK Klárának, a Téma osztályvezetőjének szíves közreműködésével kaptam meg. E dolgozat célja az, hogy az első levél és a diploma tartalmát német eredetiben és magyar nyelven, a másik két levelet pedig csak magyar nyelven ismertesse, és ennek alapján bemutassa TELEKI Domokosnak a Természetvizsgáló Társasággal való kapcsolatát.

A Természetvizsgáló Társaságot BATSCH professzor alapította meg Jénában 1793-ban. August Johann Georg Karl BATSCH (1761–1802) botanikus a természetrajz professzora volt a jénai egyetemen [6] (1. ábra). GOETHE is „botanikai tanácsadójának” tartotta. A Természetvizsgáló Társaságnak a megalapítása is egyik jele volt a jénai egyetem virágkorának [7], ami ezekben az években több körülmény (kiváló professzorok, a szász hercegek kultúrpolitikája, GOETHE hatása stb.) szerencsés egybeesésének, az ún. „jénai konstellációnak” volt köszönhető [12, 5].

A természet mind a három országról rendszeres, összefoglaló tankönyvet adott ki. Fő területe a növénytan volt, amelyben saját, természetes rendszert alakított ki [2]. Külön szakterülete voltak a gombák.

1. ábra. August Batsch arcképe. (forrás: Wikipedia)

Az ásványtant az alsóbbrendű állatok után tárgyalja összefoglaló tankönyve 2. kötetében [1]. Egy figyelemre méltó fizikai-kémiai bevezető után az egyes ásványfajokat a korban szokásos négy osztatú rendszerben ismerteti (1. földek és kövek, 2. fémek és ércek, 3. sók, 4. éghető ásványok). Az ősmaradványokat az állattan és a földtörténet érdeklődési körébe utalja, az ásványokból összesült kőzetek (*zusammengebäcknen Steine*) rendszerezésével nem foglalkozik.

1. BATSCH professzor levele, Jena, 1795. november 16.

TELEKI Domokos 1795. szeptember végén és októberben néhány hetet Jénában töltött [3]. Az alább következő diploma keltezése szerint röviddel a BATSCH professzornál tett látogatása után, 1795. október 20-án a társaság tiszteletbeli tagjának választották. Az erről határozó társulati ülésen TELEKI már valószínűleg nem volt jelen, mert az oklevelet BATSCH egy már novemberben írt levele kíséretében küldte el neki. Érdekesen keveredik a levélben a feudális viszonyok között kötelező alázas stílus azzal az örömmel, amit egy tekintélyes idősebb tanár érez, amikor tehetséges és érdeklődő fiatalal találkozik.

Az alábbi levél és az ehhez csatolt, szintén kézzel írt diploma (2. ábra) erről tudósít:

Hochgebohrner,

Verehrungswürdigster Herr Graf,

Erlauben Eür. Hochgebohrnen, dass ich das hier beyfolgende Diplom der hiesigen naturforschenden Gesellschaft, welches Sie mit so vieler Güte anzunehmen wollen, mit einigen Zeilen begleite, und Eür. Hochgebohrnen nochmals meinen verehrungsvollen Dank für die angenehmen Stunden abstatte, in denen ich die Ehre hatte, Ihnen bey mir aufzuwarten, und mich eben so sehr über Ihren Character, als Ihre Liebe zur Natur zu erfreuen. Vergeben Eür. Hochgebohren meinem vielleicht zu wortlautem Zutrauen, wenn ich den Wunsch äusserte, Sie unter den Beförderern und Gönnern des Instituts zu wissen, von dessen guter Absicht ich hoffen durfte, dass Sie eben so überzeugt wären, als von seiner künftig zu erwartenden Würdigkeit und Grösse; Verzeihen Sie, verehrungswürdigster Herr Graf, wenn jenes Zutrauen im Folge von dem gerechten Wunsche war, Ihrem Andenken näher zu seyn, und zugleich die innige Verehrung auszudrücken, mit welcher ich unausgesetzt beharre

*Eür. Hochgebohren
unterthäniger Diener
BATSCH.*

Jena am 16. Nov. 1795.

Méltóságos,

igen tiszteletreméltó Gróf úr,

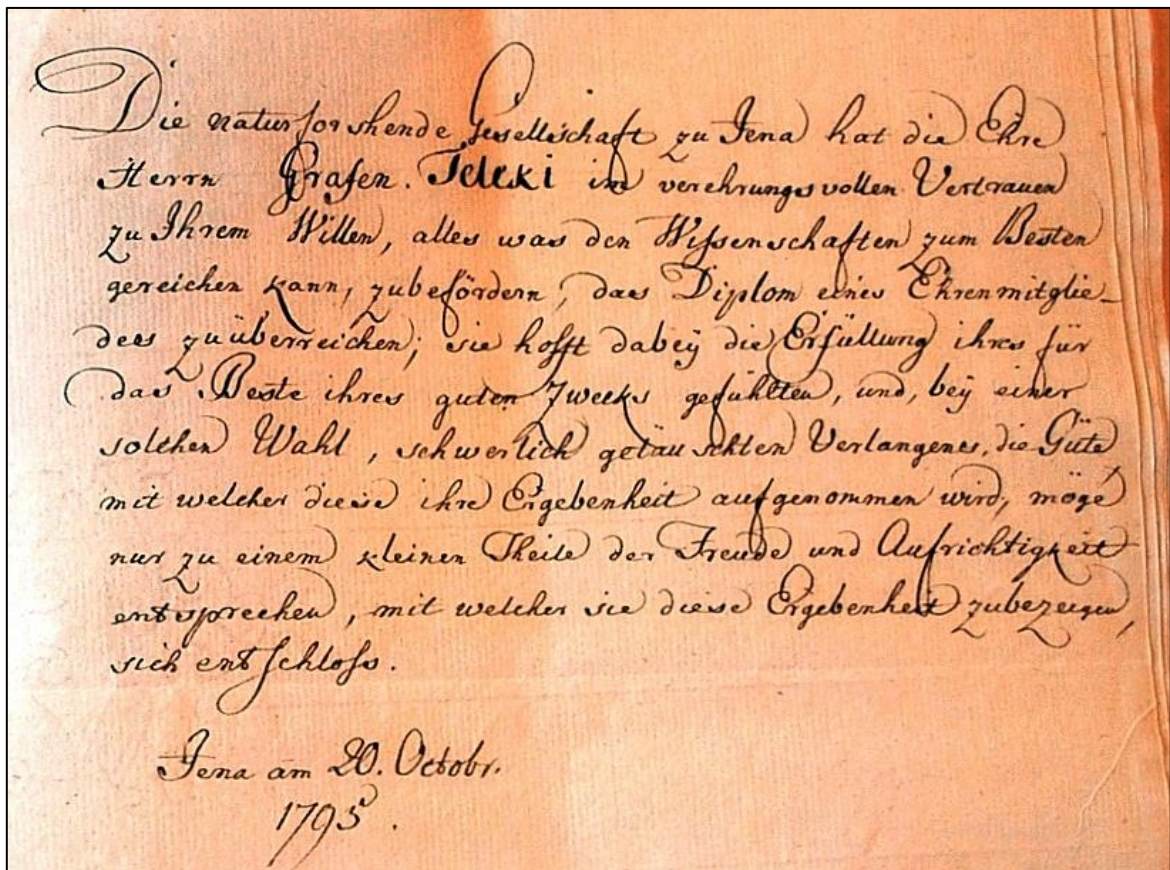
Egedje meg Méltóságod, hogy a Természetvizsgáló Társaság itt mellékelt okleveléhez, melyet jóindulatúan elfogadni méltóztatik, még néhány kísérő sort fűzzek; és Méltóságodnak még egyszer kifejezzem tiszteletteljes köszönetemet azokért a kellemes órákért, amikor volt szerencsém Méltóságodnak nálam

szolgálatára lenni, és amikor éppúgy örülhettem jellemének, mint természetszeretetének. Bocsássa meg Méltóságod talán túl szokimondó bizalmamat, amikor kívánságomat fejeztem ki, hogy az intézményünk pártfogói és támogatói között szeretném látni. Remélhettem, hogy Méltóságod éppúgy meg van győződve ennek jó szándékairól, mint a jövőben várható elismertségéről és nagyságáról. Bocsássa meg, legtisztelteméltóbb Gróf uram, ha ez a bizalom abból az igaz kívánságból eredt, hogy emlékezetéhez közelebb kerüljek, és egyszersmind kifejezzem legbensőbb tiszteletemet, amellyel szüntelenül maradok

Méltóságodnak
alázatos szolgálja,
BATSCH.

Jena, 1795. november 16.

Die Naturforschende Gesellschaft zu Jena hat die Ehre Herrn Grafen TELEKI im verehrungsvollen Vertrauen zu Ihrem Willen, alles was den Wissenschaften zum Besten gereichen kann, zu befördern, das Diplom eines Ehrenmitgliedes zu überreichen; sie hofft dabey die Erfüllung ihres für das Beste ihres guten Zwecks gefühlten, und, bey einer solchen Wahl, schwerlich getäuschten Verlangens, die Güte mit welcher diese ihre Ergebenheit aufgenommen wird, möge nur zu einem kleinen Theile der Freude und Aufrichtigkeit entsprechen, mit welcher sie diese Ergebenheit zu bezeugen sich entschloss.
Jena am 20. Octobr. 1795.

2. ábra. Oklevél a tiszteleti tagságról, Jéna, 1795. október 20. (Teleki Téka)

A jénai Természettudományi Társaságnak van szerencséje átadni TELEKI gróf úrnak a tiszteleti tagságról szóló oklevelet, tiszteletteljesen bízva szándékában, hogy mindent támogatni fog, ami a tudomány javát szolgálja. Eközben reméli, hogy teljesül a jó céljai legjavát óhajtó vágyakozása, amelyben egy ilyen választás esetén aligha fog csalódnia, hogy a jóság, amellyel ezt az odaadást Méltóságod elfogadja, legalább kis részben feleljen meg annak az őszinte öröme, amellyel a társaság ennek az odaadásának a kifejezéséről határozott.

Jena, 1795. október 20.

2. BATSCH professzor levele, Jena, 1796. március 24.

TELEKI DOMOKOS bizonyára a tiszteleti tagságot köszönte meg ásványok adományozásával, amelyeket gyorsan elküldött. Sajnos nem tudjuk, hogy milyen ásványok voltak ezek. A küldeményt először Coburgba vitték, erről BATSCH professzort értesítették, de a levél írásakor még nem látta azokat. Úgy tűnik, hogy az udvar vonakodott kiadni az ásványokat, de BATSCH professzor így is sietett azokat megköszönni. Coburgban a Szász–Coburg–Saalfeld herceg udvara volt, akinek a fiait TELEKI szintén meglátogatta előző ősszel. TELEKI mind a hercegeknek, mind pedig a jénai Természetvizsgáló Társaságnak küldött ásványokat. Nagyon valószínű, hogy ezeket valaki röviddel a levél írása előtt, 1796 márciusában vitte Coburgba. Ezt a személyt azonban sajnos nem ismerjük. Felmerülhetne Bethlen Elek, aki ebben az évben utazott errefelé, és előtte éppen Telekitől hozott ásványokat Drezdába [10]. De ő nem lehet, mert ő csak hónapokkal később, 1796. október 17-én járt Coburgban. Ezen az útván vizont 1796. április 18-án meglátogatta Jénában BATSCH professzort, és megnézte a Természetvizsgáló Társaság gyűjteményét. Naplója szerint: „18-án előbb professor BATSCHhoz mentünk, ki a társaság gyűjteményét, melynek ő a szerzője, megmutatta” [8: p. 92]. Ekkor azonban még valószínűleg nem voltak ott a TELEKI által küldött példányok.

Ebben a levélben hírt kapunk a Természetvizsgáló Társaság tevékenységéről és egy üléséről. Mivel ennek és a következő levélnek a lényeges részei már VICZIÁN [2010] cikkében megjelentek német eredetiben, itt csak a magyar fordítást közlöm.

A levélben lehetséges közvetítőként említett Friedrich Arnold SCHERZER (1760–1808) udvari káplán, majd lelkész volt Coburgban [4]. A levelet ifjú HERDER vitte TELEKINEK, aki akkor bizonyára Bécsben tartózkodott. Itt minden bizonnyal Siegmund August Wolfgang HERDERről (1776–1838), az író, Johann Gottfried HERDER (1744–1803) fiáról van szó. Neki egyik keresztapja GOETHE volt, aki felkeltette benne az érdeklődést a természettudományok, ezen belül a mineralógia iránt. A neve előtt szereplő D. (az egyébként gót betűs kéziratban latin betűvel) talán doktort jelent (hasznoltunk még pl. LENZ 1796. november 1-én és 1794. december 14-én kelt leveleinek aláírásában), bár ebben az időben még hallgató volt a jénai egyetemen. Később bányászati főfelügyelő és a freibergi Bányászati Akadémia gondnoka lett [6].

TELEKI Domokos gróf úrnak.

Méltóságos

tiszteletreméltó Birodalmi Gróf úr,

Méltóságod rövid idő alatt olyan kiváló bizonyítékait adta jóindulatának, hogy úgy érzem, minden módon a legbensőbb hálára vagyok kötelezve. Méltóságod kegyeskedett az itteni Természetvizsgáló Társulatnak oly nagy figyelmet szentelni, amit mi ilyen mértékben méltán nem várhattunk el, és már régen kétszeresen is kötelességem lett volna, hogy Méltóságodnak ezért a legtiszteleteljesebb köszönetemet fejezzem ki. Ezt most a társulat nevében teszem, amelyet március 14-én tartott utolsó ülésén tájékoztattam jóságáról, és még ehhez fűzöm állandó elkötelezettségem legkötelesebb megvallását, amelynek kegyes elfogadását Méltóságodtól megkapni esedezem. Méltóságod legutóbb nekem adott megbízását követve írtam egyik coburgi barátomnak, SCHERZER udvari lelkésznek, és most várom az értesítését, hogy a dolgok megérkeztek-e Coburgba, és azokat ő, mivel az udvarral közeli kapcsolatban él, ki tudta-e nekem eszközölni, vagy nem. Ha van szerencsém, és Méltóságodnak a társaság új híreivel szolgálhatok, nem fogom elmulasztani, hogy az eredményekről köteles jelentést tegyek.

Még legyen szabad alkalmasint Méltóságod figyelmébe ajánlani ennek a levélnek az átadóóját, D. HERDER urat, aki egy nagyon tiszteletreméltó író fia és társulatunk tagja.

Bizonyosan remélem, hogy jövőben mi mindketten, mind a társaság, mind én, képesek leszünk Gondozónknak és Támogatónknak minden kétséget kizáróan bemutatni, hogy jóságára nem voltunk méltatlanok. Eközben azonban nem kevésbé remélem Méltóságod kegyes együttérzését is. Van szerencsém maradni az illő tisztelettel

Méltóságos
Birodalmi Gróf úrnak
alázatos szolgája
BATSCH

Jena, 1796. március 24.

3. BATSCH professzor levele, Jena, 1796. augusztus 6.

Ebben a levélben BATSCH professzor arról értesíti TELEKI Domokost, hogy a küldött ásványokat csak kisebb bonyodalmak után, a coburgi udvari káplán közbenjárására kapta meg a jénai társaság. Valaki 1796. március és augusztus között vitte át Coburgból Jénába, ahol azokat a társaság tagjainak ünnepélyesen kiállították. Úgy tűnik, hogy elég sok példányból álló gyűjtemény volt.

A levélből úgy látszik, hogy a társaságnak hírlevele is volt, amit BATSCH szintén elküldött a levéllel együtt.

TELEKI DOMOKOS gróf úrnak.

Méltóságos Birodalmi Gróf úr,

A legillőbb és legelkötelezettebb köszönetemet fejezem ki, Méltóságos Gróf uram, azokért a szép ajándékokért, amelyeket az itteni Természetvizsgáló Társaságnak, valamint nekem a legkegyelmesebben átnyújtani kegyeskedett. Ezek az ajándékok hosszú ideig (mert bizonyára nem fog ez az intézmény olyan hamar feloszlani) ki fogják váltani maguk számára a csodálatot, nemes adományozójának pedig az élénk köszönetet. Nem minden nehézség nélkül határozták el magukat Ófelségéék, amit nem kell tőlük rossz néven venni, hogy azokat visszaadják, ez közben, miután tökéletesen igazoltam magam, megtörtént. Az az emléktárgy, amivel Tiszteletreméltó Gróf úr az irántam való jóindulatát fejezte ki, számomra annál is inkább értékes lesz, mivel remélhetem, hogy a kő engem nem fog kevésbé emlékeztetni adójának belső értékeire, mint a saját pompás fényére. Fogadja kedvesen, Tiszteletreméltó Gróf úr, az intézményünkre és énám való kegyes emlékezéséért a mellékelt híradást az intézet haladásáról. Biztosíthatjuk afelől, hogy az ajándékok nyilvános bemutatásakor a tagok öröme nagy volt, nekem pedig kellemes megvallanom, hogy az az idő, amikor Méltóságodnak személyesen szolgálatára lehettem, számomra feledhetetlen marad. Teljes tisztelettel és hálával maradok

Méltóságos Birodalmi Gróf úrnak
alázatos szolgája
BATSCH

Jena, 1796. augusztus 6.

Következtetések

A Természetvizsgáló Társaság az egyik első ilyen témájú tudományos szervezet volt. Vezetője, BATSCH professzor örömmel fogadta a fiatal, de tájékozott gróf TELEKI Domokos érdeklődését, és egy leendő támogatót látott benne. A társaság tiszteleti taggá választotta, TELEKI ezt azonnal ásványok adományozásával hálálta meg. Ezzel is tanújelét adta a természet iránti érdeklődésének és kötelességtudásának. Bizonyára ez a tiszteleti tagság is növelte megbecsülését a jénai egyetemen, különösen Lenz professzor szemében, és ez is egyengette útját a később alapítandó Ásványtani Társaság elnöki székébe.

Irodalomjegyzék

- [1] BATSCH, A. J. G. C. 1789: *Versuch einer Anleitung, zur Kenntniß und Geschichte der Thiere und Mineralien. 2. Besondere Geschichte der Insekten, Gewürme und Mineralien.* – Akademische Buchhandlung, Jena. 690 p.
- [2] BATSCH, A. J. G. C. 1802: *Tabula affinitatum regni vegetabilis.* – In bibliopolio, vulgo Landes-industrie-comptoir, Vinaria. 286 p. [doi:10.5962/bhl.title.7569](https://doi.org/10.5962/bhl.title.7569)
- [3] DEÉ NAGY A. 2007: Ásványok a könyvek között. Teleki Domokos és Teleki Sámuel ásványgyűjteménye a Marosvásárhelyi Teleki Tékában. – In DEÉ NAGY A.: *Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából. Tanulmányok, előadások, cikkek.* 34-53. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- [4] GENSSLER, W. A. F. 1838: *Die herzogliche Hofkirche zu Ehrenburg in Coburg.* – J. D. Meusel und Sohn, Coburg. 200 p.
- [5] GURKA D. 2009: Az ásványtani tájékozódás szerepe a jénai konstellációban. – In GURKA D. (szerk.): *A romantika terei. Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában.* 107-118. Gondolat Kiadó, Budapest.
- [6] *Neue deutsche Biographie.* Band 1-25. 1953-2013. Herausgegeben von der historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. – Duncker & Humblot, Berlin.
- [7] PESTER, T. 1996: *Im Schutze der Minerva. Kleine illustrierte Geschichte der Universität Jena.* – Verlag Dr. Bussert & Partner, Jena. 179 p.
- [8] TORMA K. (1867): Gróf Bethlen Elek úti naplója. 1795-1797. – *Kolozsvári Nagy Naptár* 1867, 79-101. Kolozsvár.
- [9] VICZIÁN, I. (2010): Letters of German naturalists to Domokos Teleki, first president of the Jena Mineralogical Society (dated 1796 to 1798). – *Acta GGM Debrecina, Geology, Geomorphology, Physical Geography Ser.* 4-5, 75-87. Debrecen.

- [10] VICZIÁN I. 2012: Az ásványtan iránti érdeklődés a németországi egyetemeken tanuló erdélyi diákok között a 18. század végén. – In GUDOR B., KURUCZ GY., SEPSI E. (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712-1769) korában*. 108-121. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- [11] VICZIÁN I. 2013: Teleki Domokos és a Jénai Ásványtani Társaság. – In GURKA D. (szerk.): *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18-19. században*. 124-137. Gondolat Kiadó, Budapest.
- [12] WEISZ J. 2009: A jénai konstelláció. – In Gurka D. (szerk.): *A romantika terei. Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában*. 83-93. Gondolat Kiadó, Budapest.